

WIEDEMANNIST WIEDEMANNINI

Ferdinand Johann Wiedemann. Eesti keele grammatika.
Tõlkinud Heli Laanekask. Toimetanud Ellen Niit.
Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2011, 711 lk.

KRISTIINA ROSS

Annotatsioon. Ferdinand Johann Wiedemanni saksa keeles kirjutatud grammatika ilmus 1875. aastal. Nüüd, 136 aastat hiljem, jõudis see Heli Laanekase tõlkes ka eestikeelsena lugejate kätte. Wiedemanni teostel on eesti keele loos nii oluline koht, et tõlke ilmumine sunnib küsima, mis on eesti keelega vahepeal juhtunud ja kas praegune aeg on eesti keele jaoks sama pöördeline, nagu oli originaali ilmumise aeg. Kirjutises arutletakse, kuidas on vahepealse aja jooksul teisenenud originaali ja tõlke metakeele, st saksa ja eesti keele positsioon teaduskeelena, ning püütakse hinnata Wiedemanni grammatika tähendust tänasele eestikeelsele lugejale.

Võtmesõnad: F. J. Wiedemann, grammatikakirjanduse ajalugu, teaduse metakeel

Ferdinand Johann Wiedemanni teostel on eesti keele loos nii oluline koht, et tema 1875. aastal ilmunud eesti keele grammatika tõlke ilmumine nüüd, 2011. aastal, sunnib vägisi otsima selles 136-aastasest tsüklist mingit tähendust ja sümboolikat. Või vähemalt küsima, mis eesti keelega vahepeal juhtunud on ja kas praegune aeg on ehk eesti keele jaoks sama pöördeline, nagu oli grammatika ilmumise aeg.

Wiedemanni grammatika oli viimane tähis võõras metakeeles kirjutatud grammatikate sarjas, mis oli saanud alguse 1637. aastal Heinrich Stahli saksakeelse raamatuga „Anführung zu der Esthnischen Sprach”. Kuni Wiedemanni eellase Eduard Ahrensini olid kõigi nende saksa- või ladinakeelsete eesti keele kirjelduste autoriteks pastori ametis sakslased, kelle jaoks eesti keelega tegelemine oli kutsetöö kohustuste orgaaniline allosa. Johann Gutsclaff (1648), Heinrich Göseken (1660), Johann Horning (1693), Johann Christoph Clare (oma käsikirja jäänud grammatika-

konspektiga 1730), Anton Thor Helle (1732) ja August Wilhelm Hupel (1780, 1818) lisasid igauks oma misjonilingvistilisse tegevusse ajastu- või isikupäraseid nüansse, kuid kõigi jaoks oli keelekirjeldus misjoneerimise vahend, mitte omaette eesmärk. Nii sõnastas oma keelehuvi veel XIX sajandi keskel ka Ahrens. F. J. Wiedemann oli esimene, kes kirjeldas eesti keelt puhtteaduslikust huvist. XIX sajandi teine pool oli puhtast huvist ajendatud teaduse kõrgaeg, aga ühtlasi ka saksakeelse teaduse kõrgaeg. XX sajandi esimesel poolel kirjutati siinse Läänemere-ruumi humanitaarteadustes veel mitmeid olulisi saksakeelseid käsitlusi, kuid üldiselt algas siis väikeste rahvuskeelte jõuline pürgimine iseseisvaks teaduskeeleks. Selle nihkega jäi Wiedemanni grammatika vähemasti eesti keele alal viimaseks saksakeelseks suurteoseks – viimaseks suureks väljastvaateks eesti keelele. Järgmine oluline eesti keele kirjeldus oli juba Karl August Hermann eestikeelne „Eesti keele Grammatik” 1884. aastal. Seda üleminekut võib tingimisi pidada eesti keele kui teadusliku metakeele sünniks (ehkki niisuguse metakeele teke on muidugi palju keerulisem pikaajaline protsess, milles võiks esile tõsta ka hoopis muid sündmusi ja daatumeid).

Igatahes, XX sajandil kirjutati eesti keelest peamiselt eesti keeles. Sajandi jooksul minetas saksa keel teaduskeelena üha enam oma tähendust ning just see sai viimaks Wiedemanni grammatika tõlkimise olulisimaks ajendiks: noorema põlve eesti humanitaaride „saksa keele oskus on kahjuks praegu enamasti väga väike või olematu”, nagu tõdeb tõlkija Heli Laanekask tõlke saatesõnas (lk xviii). Niisiis võib jääda mulje, nagu näitaks Wiedemanni grammatika tõlke ilmumine, et eesti humanitaarias on eesti keel nüüd saavutanud varem saksa keelele kuulunud koha. Nii oleks kindlasti võinudki arvata, kui tõlge oleks ilmunud 50 või 80 aastat tagasi. (Näiteks võinuks seda öelda läti humanitaarse teaduskeele kohta siis, kui Jānis Endzelīnsi 1922. aastal saksakeelsena ilmunud „Lettische Grammatik” 1951. aastal läti tõlkes välja anti.) Praegu saab paraku üha selgemaks, et inglise keele survele on saksa ja eesti keel sattunud teaduskeelena üsna ühesugusesse positsiooni ja mõlema metakeelne kasutusala kitseneb üha. Nii et kui Wiedemanni grammatika originaali võib pidada eesti keeleteaduse saksakeelse faasi laeks ja ühtlasi lõpuks, siis selle eestikeelne tõlge paistab olevat ilmunud eestikeelse teaduse lõpus või vähemalt lõpu alguses. 136 aastat, mis lahutavad Wiedemanni grammatika ja selle tõlke ilmumist, sisaldavad endas nii eestikeelse teaduse tõusu kui ka languse aega.

See ei tähenda siiski, et grammatika eestikeelne tõlge oleks lootusetult hilinevad ja perspektiivitundlikum olnuks tõlkida see pigem inglise keelde. Isegi kui eeldada, et eesti keel teadusliku metakeelena lähiajal (koos teiste mitteinglise keeltega) käibelt kaob, siis humanitaarse mõtlemise vormi ja vahendina püsib ta loodetavasti veel mõnda aega. Ja oma mõtlemise vormi ja vahendi või koguni oma „olemise koja” tundmaõppimiseks ja täiustamiseks on Wiedemanni grammatika põnev abivahend kõigile huvilistele.

Wiedemanni eesti keele ja kultuuri alaste teoste tähendust eesti keele kirjelduse ajaloos, aga ka eestikeelse mõtlemise loos laiemalt on austuse ja hingevärinaga tunnustanud kõik, kes nende teostega lähemalt kokku puutunud. Alates Lydia Koidulast, kes oma pühendusluuletuses nimetab Wiedemanni isaks, kes eesti keele „tolmu seest välja tõi”, kuni Paul Aristeni, kes avaldas Wiedemanni kohta mitu eriuurimust. Olulisimad Wiedemanni eesti keele ja kultuuri alastest töödest on kolm, tõlkija Heli Laanekase sõnul sisuliselt omavahel seotud ja ilmselt koos kavandatud teost: 1869. aastal ilmunud sõnaraamat, 1875. aastal ilmunud grammatika ja 1876. aastal ilmunud „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten”. Üheskoos moodustavad need võimsama terviku, kui eesti keele ja vaimuelu XIX sajandi teise poole olusid arvestades loota oleks tohtud ja osatud. Mingis mõttes oli nende ilmumine ime või vähemasti eriliselt soodsate asjaolude kokkusattumine, nagu Heli Laanekask raamatut sissejuhatavas käsitluses kirjeldab. Tsaari-Venemaa koloniaalvalduste paremaks tundmaõppimiseks jagatud rahadega saime saksa põhjalikkusega kogutud ja süstematiseeritud ülevaate eestikeelsest kultuurist. Wiedemanni süvenenud soome-ugri keelte tundmine, tohutu töövõime ning Peterburi teaduste akadeemia akadeemiku positsioon koos viisid selleni, et eesti keele tollasest leksikaalsest ja grammatilisest rikkusest on praegu olemas terviklikum ja laiahaardelisem pilt kui näiteks soome keele kohta.

Kõige laiemalt on Wiedemanni töödest kahtlemata tuntud sõnaraamat, mis oma 1973. aastal ilmunud „neljanda, muutmata trüki” kaudu „teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest” on käsiraamatuna siiamani suure hulga teadlikumat liiki eesti literaatide aktiivses kasutuses. Grammatikat tuntakse vähem, sest seda on keerulisem kasutada, isegi kui kirjelduskeele mõistmine takistuseks ei ole. Tänapäevasega võrreldes kohati teistsugune arusaam keele grammatilisest süsteemist ja nihutatud terminoloogia nõuavad ka eestikeelse versiooni lugejalt pingutust, et päriselt jõuda esitatud mõtteni. Aga pingutus tasub ennast ära, sest vananenud terminoloogiast

hoolimata on Wiedemanni grammatika tegelikult väga tänapäevane. Omas ajas ei olnud see kuigi uuemeelne ega progressiivne, ei teaduslikus tähenduses ega praktilise keeleteaduse mõttes. Wiedemann pidas soome-ugri keeli veel liiga vähe uurituks, et kirjutada eesti keelest ajaloolis-võrdlevat ülevaadet, nagu uuem teaduslik mõte oleks tollal eeldanud. Samas puudus tal ka igasugune keeleteaduslik huvi n-ö õigeid keelendeid esile tõsta, mis võinuks praktiliselt kaasa aidata eesti kirjakeele loomisele. Tema sooviks oli kirjutada „deskriptiivne grammatika, mis kirjeldab keelt sellisena, nagu see praegu tegelikult on”. Alapeatükis „Murded ja kirjakeel” jõuab ta tõdemusele, et üldist eesti keelt ei olegi olemas, sest tegelik kõneldud keel teiseneb paikkonniti lõpmatus paljususes. Avaldades küll lootust, et eestlastelegi kunagi oma üldarusaadav, ehkki alati „midagi kunstlikku, külma ja elutu” sisaldav kirjakeel luuakse, annab ta üsna selgelt mõista, et teda selline keel ei paelu. Tema huviobjektiks on elav keel ning selle „kihelkond-kihelkonnalt ja isegi mõis-mõisalt” ilmnevad väiksed varjundid (lk 89).

Nüüd, kus võrdlev-ajalooline keeleteadus on oma tähtsad saavutused saavutanud ja suurelt lavalt taandunud ning eesti keele kirjakeelestamise ja normeerimisega on samuti ammu kindlalt ja turvaliselt ühele poole saadud, osutub Wiedemanni keele variatiivsust au sisse tõstev lähenemisviis vägagi aktuaalseks ja huvitavaks.

Nii et meetoodilises mõttes on Wiedemanni grammatika praegu lausa uskumatult ajakohane. Ja nagu korduvalt rõhutatud, pakub ta ikka veel ammendamatu ainet keeleteadusele. Selles lõikes on mõned tema rikkused arvatavasti veel avastamata. Andes ülevaate eesti keele kirjeldamise senisest loost, ütleb Wiedemann: „[M]is tahes inimlik töö on ebatäiuslik ja poolik, ent kuna teiste puudujäke ning vigu parandada ja õiendada on kergem kui ise puudujäkidest hoiduda ja veatu olla, siis tohin loota, et oma eelkäijate kogemusele toetudes suudan anda midagi suhteliselt täiuslikumat. Mida varem mõni pärastine autor minu grammatika suhtes samasuguse hoiaku võtab, seda parem eesti keelele.”

See pärastine aeg pole vist senini päriselt saabunud. Nii Wiedemanni sõnaraamat kui grammatika mõjuvad endist viisi ebainimlikult täiuslikuna. Aukartus Wiedemanni töö põhjalikkuse ees on nii suur, et arutleda kas või selle üle, missuguseid eesti keele kihistusi tema näited esindavad, eriti ei tihka. Kui just Wiedemann ise selge sõnaga mõne keelendi kohta ei ütle, et see on kirjakeelne või hiline, siis kipub tema materjal käibima

vaidlustamatult vana ja eriliselt eheda ning genuiitse keele pähe. Tõenäoliselt ei ole me nende teoste ilmumise üllatusest ikka veel üle saanud.

Näiteks üks isiklik seda laadi kogemus. Kirjakeele varasemas ajaloos on ammu äratanud tähelepanu *m(a)*-tunnusega verbitüvelised vormid, mida seal kasutatakse verbi ja substantiivi vahepealselt. Tänapäevakeelde on neist jäänud üksikud, peamiselt ühesilbilistel tüvedel baseeruvad leksikaliseerunud vormid, mis esinevad kindlates ühendites, nagu *joom – joomatuurid, lõom – läks lõomaks* jmt. XX sajandi murdekeeles on nende levik olnud natuke laiem.¹ Vanimas kirjakeeles esineb seda laadi tuletisi suhteliselt palju (nt *ristma – see sakrament sest ristmast, kannatama – läbi tema kannataman*) ja üldiselt peetakse neid genuiitse teonimetuletuse kajastuseks.² Samas võiks niisugust tuletusmalli pidada ka laenuliseks, sest näiteks saksa keeles saab igast verbi infinitiivist teha substantiivi, kui sellele artikkel ette panna. Ja rahvalaulukeeles, mis vähemasti teoreetilisel võiks olla vanu keelendeid konserveerinud, seesuguste vormide substantiivset kasutust ei ole täheldatud.³ Julius Mägiste ongi ühe teise *ma*-konstruktsiooniga seoses arutanud, et ehkki see võib olla sisearengu tulemus, tuleb vanas kirjakeeles arvestada ka võimaliku saksa mõjuga.⁴ Sellises ambivalentses olukorras kipub iga konkreetse juhu tõlgendamisel kaasa mängima kirjapanija üldine maine. Lugesdes meie esimesest trükipiiblist lauset 1Sm 15:22 *wata sanna kuulma on parram kui tappa-*

¹ Vt Helmi Neetar, *ma*-sufiksist eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15 (1968–1969). Tallinn: Eesti Raamat, 1969, lk 115–130; Helmi Neetar, Über die Beziehungen zwischen dem *ma*-Infinitiv und dem Ableitungssuffix *-ma* in den estnischen Dialekten. – Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars III. Dissertationes symposiorum linguisticorum. Redigit Osmo Ikola. Turku: Suomen Kielen Seura, lk 135–142.

² Vt nt Valve-Liivi Kingisepp, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo, Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toimetanud Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 67–100, siin viidatud lk-le 84.

³ Vähemalt ei pea Juhan Peegel oma uurimuses vajalikuks seda esile tuua – vt Juhan Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keel. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

⁴ Julius Mägiste, Lisiä viron oratio obliquan ja s.-ugr. accusativus cum infinitivo -rakenteiden historiaan. – Virittäjä 1955, 4, lk 345–359, siin viidatud lk-dele 353–354.

ohwer; tähhele pannema on parram, kui järade rasw, tõlgendasin seda pikemalt mõtlemata germanismina – sest piiblikeel on ju üsna saksapärane, ehkki nii ramedat toorlaenu poleks seal arvanud kohtavat ning esimene mõte oli, et see peab olema mõne saamatuma tõlkija aps, mis on jäänud toimetamisel kahe silma vahele. Isegi avastades, et need *ma*-vormid on, vastupidi, toimetamise käigus täiesti sihipäraselt algsete *mine*-vormide asemele sisse parandanud arvatavasti Anton Thor Helle oma enese käega, ei suutnud see mind kogu austuse juures Thor Helle vastu panna uskuma, et tegu võinuks olla tollase ilusa rahvapärase ütlemisviisiga. Aga lugedes Wiedemanni grammatikast *m(a)*-verbaalnoomeni nominatiivse kasutuse näiteid, nagu *soldatite käest krõnu-rīdid ostma sē on kōwaste kēldud* – hakkasin kahtlema.

Olgu selle *ma*-substantiiviga nii või teisiti, aga võib-olla poleks vaja kohe kahtlema lüüa. Võib-olla tuleks hoopis loobuda mustvalgest ettekujutusest, et keel koosneb heast genuiinest ja halvast laenulisest materjalist ning et XX sajandil rahvasuust kirjapandu pidi olema kõik ühtviisi iidne ja genuiinne. Pigem tasuks üritada lahti muukida kogu varasema eesti keele kihistuste paljust, mis Wiedemanni keelenäidete kaudu kõneleb.

Wiedemanni grammatika tõlkest rääkides ei pääse kuidagi mööda vana teksti tõlkimise problemaatikast. Ilukirjanduse korral poleks poolteist sajandit veel kuigi kaelamurdev kuristik, aga lõiguti vananenud teadusliku süsteemi ja teisenenud terminitega teksti tõlkimisel on teine lugu. Kogenud lingvistina on Heli Laanekask seesugusel ettevõtmisel varitsevad karid täpselt kaardistanud ning oma lahendused saatesõnas selgelt välja öelnud. Tundub, et on leitud igati mõistlik ja delikaatne kompromiss teksti loetavuse ja originaalitruiduse vahel. Nii on näiteks Wiedemanni teaduslik terminoloogia põhijoontes säilitatud, ehkki kramplikult järjekindel pole sellega oldud. Näiteks originaali „Causus” vasteks on enamasti „kaasus”, aga vahelduse mõttes ka „kääne” jne. Väike, ent paratamatu vastuolu tekib nüüd küll teise Wiedemanni-tõlkega, 1864. aastal ilmunud uurimuse „Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt” eestindusega, mis avaldati kümme aastat tagasi.⁵ Selles on teadlikult mindud teist teed ja vahendatud need keeleteaduslikud terminid, millel on olemas eestikeelsed vasted, omasõnade abil, „[e]t teksti mitte võõrterminitega üle koormata”.

⁵ Ferdinand Johann Wiedemann, Uurimus Võru murdest. Tõlkinud Inge Annom. Toimetanud Külli Habicht ja Karl Pajusalu. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu: Tartu Ülikool, 2002.

Sellelegi lahendusele ei saa otse vastu vaielda. Põhiline häda seisab nüüd selles, et sedasi lähevad Wiedemanni kahe eesti keelt käsitleva töö tõlked eri radu ega moodusta metakeelelises mõttes ühtset tervikut. Näiteks seal, kus „Uurimus Võru murdest” kasutab termineid *muutmine*, *käänamine*, *pööramine*, esinevad „Eesti keele grammatika” tõlkes enamasti *fleksioon*, *deklinatatsioon*, *konjugatsioon*. Aga mis teha. Grammatika tõlke ainsa otsese puudusena võiks nuriseda selle üle, et eesti keele käsitluste ajaloolises ülevaates (lk 19–64), mis koos järgneva kirjakeele ja murrete vahekorra vaatlusega on kogu grammatika kõige kergemini loetav osa ja millel saab olema arvatavasti ka kõige laiem kasutajaskond, on teoste pealkirjad jäetud tõlkimata. Kui juba nii suur tõlkimise töö ette võeti ja isegi keelenäidete saksakeelsed tõlked vajaduse korral omakorda eesti keelde tagasi tõlgiti, siis võinuks siingi sulgudes lisada eesti tõlked.

Kõige muuga võrreldes on see muidugi pisiasi ning oli siin öeldud lihtsalt lootuses, et Wiedemanni grammatika tõlge leiab endale märksa laiemat lugejas- või vähemalt lehitsejaskonna kui filologiaüliõpilased, ja paljud neist saksa keelt ehk tõesti üldse ei oska.

From Wiedemann to Wiedemann

Kristiina Ross

The grammar book of the Estonian language by F. J. Wiedemann was published in 1875. The scientific metalanguage of the publication was German, and it was the last important Estonian grammar book written in a foreign language. The metalanguage of the next description of the Estonian language was already Estonian. Now, 136 years later, Wiedemann's grammar book was published in Estonian translation. In the story of the Estonian language Wiedemann's works are of particular significance, and this makes one ask what has happened to the Estonian language and its description during those 136 years. The paper argues that the publication of the Estonian translation of the grammar book does not mean that Estonian is, as a scientific metalanguage, at the present moment in the same position as German was in the 19th century. Today both Estonian and German are losing their importance as scientific metalanguages. Nevertheless, the translation of Wiedemann's grammar book remains important as a methodologically interesting description and as an inexhaustible source of different sub-dialects of 19th-century Estonian.

Keywords: F. J. Wiedemann, history of grammatical descriptions, scientific metalanguage

Kristiina Ross
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
kristiina.ross@eki.ee